

นิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

Nibbàna in Theravàda Buddhism

พระมหาดวงรัตน์ จิตรตโน¹

สมบุรณ์ ตาสนธิ¹, เทวัญ เอกจันทร¹, สุนทรี สุริยรังสี¹, ปฐม บัญศรีตัน²,

Phramaha Duangrat Thitaratano¹

Somboon tasonthi¹, Tewan Eakjan¹,

Soontree Suriyarangsee¹, Parud Boonsriton²

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่¹, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่²

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Chiang Mai Campus¹, Chiang Mai University²

Corresponding Author, E-mail: phramahaduangrat@gmail.com

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง “นิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท” มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษานิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท และ 2) เพื่อศึกษาการตีความนิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ผลการวิจัยพบว่า ชื่อหรือโวพจน์ของนิพพานที่ปรากฏในพระไตรปิฎกโดยเฉพาะในอนาสาวทิสสูตร และคัมภีร์อภิธาน มีจำนวน 46 บท ที่ปรากฏในอรรถกถาและฎีกายังมีจำนวนมากกว่านี้ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกจำนวนมาก ได้แก่ นิโรธ นิพพาน อสังขตะ โดยสภาวะ 2 ประเภท คือ สอุปาทิเสสนิพพาน กิเลสตายชีวิตยังไม่ตาย และ อนุปาทิเสสนิพพาน กิเลสตายชีวิตตาย การตีความนิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทสรุปมี 3 ประเภท คือ 1) ตีความโดยพยัญชนะ 2) ตีความโดยสภาวะ 3) ตีความโดยอุปมา กล่าวเปรียบเทียบสภาพแห่งนิพพาน แท้จริงนิพพานเป็นโลกุตตระไม่สามารถอธิบายด้วยภาษาโลกได้ พระพุทธเจ้าจึงพยายามอธิบายได้ด้วยภาษาแห่งโลกียะ อันเป็นกุศโลบายให้สรรพสัตว์เข้าไปสู่โลกุตตระคือนิพพาน

คำสำคัญ: นิพพาน; คัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท; การตีความ

Abstract

The thematic paper entitled “Nibbàna in Theravàda Buddhism” consists of 2 objectives; 1) To study the concept of Theravàda (the Unconditioned) in Theravada Buddhism and 2) To interpret the concept of Nibbàna in Theravàda Buddhism. From the study, it found that:

Names and synonyms of Nibbàna appeared in Tipiṭaka, especially in Anàsàvadi-sutta as well as in Abhithànappadipṭṭakà, were consisted of 46 chapters. In addition, there are many of Nibbàna words in Commentaries and Sub-commentaries. Nirodha, Nibbàna, and Asaṅgata are frequently used in the Tipiṭaka. Nibbàna is, by conditions, divided into two categories: Saupàdisesa - Nibbàna and Anupàdisesa- Nibbàna . The interpretation of Nibbàna in Theravàda Buddhism can be classified into 3 aspects: 1) By letters interpretation, 2) By phenomena interpretation, 3) By metaphors interpretation, all of which indicate a state of Nibbàna in various aspects interestingly. As a matter of fact, Nibbàna which is transcendental cannot be explained by mundane languages. However, the Buddha has tried to explain for the sake of human beings to reach the Nibbàna deliberately.

Keywords: Nibbàna; Theravàda Buddhism; Interpretation

บทนำ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญบารมีในอดีตทั้งสิ้น 20 อสงไขยแสนกัป โดยใช้เวลาคิดอยู่ในใจ 7 อสงไขย เปล่งวาจาว่าจักเป็นพระพุทเจ้า 9 อสงไขย และทรงเปล่งวาจาพร้อมกับการทำทางกาย 4 อสงไขย รวม 20 อสงไขยและอีกแสนกัป (พระคัมภีร์จนาจารียเถระ, 2552: 4) ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ที่ใช้ระยะเวลานานนับไม่ถ้วนเพื่อเป้าหมายสูงสุดอะไรบางอย่าง ขณะที่พระโพธิสัตว์นั้น ทรงมีจิตใจที่แน่วแน่ต่อมรรค ผล นิพพาน สุดท้ายพระองค์ก็ได้ตรัสรู้ความจริงตามธรรมชาติ 4 ประการ เรียกว่าอริยสัจ 4 แปลอีกนัยว่า ความจริงที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ต้องตรัสรู้ หมายถึงพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ต้องตรัสรู้ในเรื่องเดียวกัน ดังตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งในอดีตกาล ได้ตรัสรู้ตามความเป็นจริง พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้นทั้งหมดได้ตรัสรู้อริยสัจ 4

ประการตามความเป็นจริง แม้พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งในอนาคตกาล จักตรัสรู้ตามความเป็นจริง พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหมดเหล่านั้นจักตรัสรู้อยิสัจ 4 ประการตามความเป็นจริง แม้พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งในปัจจุบันกาล ย่อมตรัสรู้ตามความเป็นจริง พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่านั้นทั้งหมดย่อมตรัสรู้อยิสัจ 4 ประการตามความเป็นจริง อยิสัจ 4 ประการ อะไรบ้าง คือ (1) ทุกขอยิสัจ (2) ทุกขสมุทยอยิสัจ (3) ทุกขนิโรธอยิสัจ (4) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอยิสัจ” (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย เล่ม 19 ข้อ 1094: 607-608)

ในบรรดาอยิสัจ 4 นี้ ธรรมชั้นสูงสุด คือ นิโรธสัจ ได้แก่ นิพพาน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “อโย โข สา ภิกขเว มชฌิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมพุทฺธา จกฺขุกรณี ญาณกรณี อุปสมาย อภิญญาย สมโพราย นิพพานาย ส่วตตติ” (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 4 ข้อ 13: 13) แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย มัชฌิมาปฏิปทาที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว อันเป็นปฏิปทาก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้เพื่อนิพพาน (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4 ข้อ 14: 20) จึงกล่าวได้ว่า พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้แล้วทรงมีวัตถุประสงค์หลักคือชี้แนะ พหุสสรพัสตวัข้ามพ้นจากวัฏฏสงสารเข้าถึงเป้าหมายสูงสุด คือ นิพพาน นิพพานจึงเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา (พระพรหมคุณาภรณ์, 2554: 166)

สังคมปัจจุบันรวมถึงนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาหลายรูป หลายท่านให้ความหมายนิพพานไว้หลายนัย เช่น สุข เย็น สงบ สันติ อาจผิดบ้าง ถูกบ้าง ซึ่งก็อันตรายเป็นภัยต่อพระพุทธศาสนา เพราะนิพพานเป็นหลักธรรมหรือเป้าหมายสูงสุดของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่พระองค์ใช้เวลาแสวงหามาถึง 20 อสงไขย แม้พระพรหมคุณาภรณ์ก็ได้กล่าวประเด็นนี้ไว้ว่า “นิพพานซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา พุทธศาสนิกหรือผู้ปฏิบัติยังไม่อาจจะรู้ไม่อาจจะเข้าใจหลักการนี้ด้วยประสบการณ์ตนเอง พระศาสดาจึงต้องแสดงหลักการนี้ไว้ให้ชัด เท้าที่จะใช้ภาษาสื่อสารให้สติปัญญาของผู้ปฏิบัติรู้เข้าใจได้ ถ้ามีฉะนั้นผู้ปฏิบัติ เมื่อปฏิบัติไปแทนที่จะบรรลุนิพพานของพระพุทธศาสนา ก็จะกลายเป็นนิพพานของอินดูไป หรืออาจจะเข้าถึงฌานสมาบัติแล้วเข้าใจว่าเป็นนิพพาน หรือปฏิบัติไปรู้สึกว่างจิตไปเข้าร่วมกับสภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วก็นึกว่านั่นคือนิพพาน” (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2542: 17) แนวคิดเช่นนี้ก็อาจจะเข้าใจว่าเป็นมิจฉาทิฎฐิ เห็นผิด แนวคิดเรื่องนิพพานเป็นภูมิที่อยู่ของพระอรหันต์บ้าง แนวคิดเรื่องนิพพานเป็นอัตตาบ้าง อนัตตาบ้าง มีมาตั้งแต่สมัยพระสัมมาสัมพุทธเจ้าดำรงพระชนมายุอยู่

การตีความนิพพานต้องตีความจากภาษาบาลีก่อน เพราะภาษาพระบาลี แปลว่า รักษาคำสอนของพระพุทธเจ้า (พุทฺธวณฺํ ปาเลตฺติ ปาลี) (หลวงเทพดรุณานุศิษย์, 2550:

238) แล้วค่อยมาดูคำอธิบายขยายความจากคัมภีร์อรรถกถา ฎีกาตามลำดับมา พระเถระโบราณจารย์ก่อนจะรจนาคัมภีร์ภาษาบาลีได้เขียนสูตรอันดับที่ 1 ก่อนว่า “อโต โลกขรสมณโฑ แปลว่า เนื้อความ (สภาวะ) จะรู้ได้ด้วยอักขระ” (กัจจายนเถระ, 2536: 1) อายุพระพุทธศาสนาผ่านไป ประมาณ 2,500 กว่าปี การตีความนิพพานในยุคปัจจุบันจำนวนมากเป็นการตีความเข้าใจที่ผิดของตนเอง การตีความทางพระพุทธศาสนาในระดับปฐมภูมิคือพระไตรปิฎกภาษาบาลี และคัมภีร์อรรถกถาตามกฎเกณฑ์แห่งไวยากรณ์บาลีเป็นต้นตามลำดับ

เมื่อนิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา และเป็นประเด็นปัญหาตั้งแต่ในยุคพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน หากมีการตีความนิพพานผิดกระบวนการหรือผิดวิธี เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาก็ผิดไปด้วย เมื่อเป้าหมายผิด กระบวนการหรือวิธีหรือแนวทางการปฏิบัติเพื่อถึงเป้าหมายก็ผิดด้วย เมื่อเป้าหมายและกระบวนการสับสน (สันทิพ) ผิด ก็จะนำไปสู่อันตรายแห่งพระพุทธศาสนาด้วยเช่นกัน หรือที่เรียกว่าปัญหาเชิงปฏิเสธสมุปาท บทความวิจัยนี้จึงเป็นหลักฐานที่จะนำไปสู่การปฏิบัติที่ถูกต้อง เป้าหมายสอดมธรรมที่ถูกต้อง และเป็นหลักฐานอ้างอิง ศึกษาและวิจัยกันต่อไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษานิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
2. เพื่อศึกษาการตีความนิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้เป็นการศึกษาวิจัยในเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

1. ศึกษารวบรวมข้อมูลหลักฐานจากเอกสารระดับปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2500 และภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2539
2. ศึกษารวบรวมข้อมูลหลักฐานเรื่องนิพพานจากเอกสารระดับทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลีและภาษาไทย พจนานุกรมคัมภีร์บาลีและฉบับภาษาไทย และตำราวิชาการด้านพระพุทธศาสนาพร้อมทั้งหนังสือ บทความ เอกสารงานวิจัยอื่นที่เกี่ยวข้อง
3. การวิเคราะห์ การสังเคราะห์ข้อมูลจากข้อมูลปฐมภูมิและทุติยภูมิ เพื่อให้ได้ข้อมูล เรียบเรียง สอดคล้องกับวัตถุประสงค์และตอบปัญหาที่ต้องการทราบ แล้วนำมาตีความ

4. เสนอวิธีการตีความตามแนวคิดของผู้วิจัย ออกเป็น 3 ประเภท คือ โดยพยัญชนะ สภาวะและอุปมา
5. เรียบเรียงเนื้อหาของแต่ละบทๆ ให้สอดคล้องกัน
6. สรุปผลการศึกษาโดยเขียนรายงานในรูปแบบพรรณนา (Description) นำเสนอผลการศึกษา

ผลการวิจัย

ผู้วิจัยได้สรุปผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ ออกเป็น 2 ประการคือ (1) นิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท (2) การตีความนิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ผลวิจัยมีดังนี้

1. นิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

นิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2555: 74) ปุถุชนไม่สามารถจะรู้อธิบายได้ เพราะเป็น โลกุตตรธรรม คือ ธรรมที่พ้นจากโลก ปุถุชนไม่สามารถจะเข้าถึงได้โดยอาศัยแนวคิดหรือ ตรรกของตัวเอง แต่อย่างไรก็ตามสามารถศึกษาได้จากคัมภีร์ คือ พระไตรปิฎกและอรรถกถาได้ แต่ผู้วิจัยได้ศึกษาสภาพแห่งนิพพานจากชื่อหรือไวยาจน์ ความหมายของนิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้นมีจำนวนมากที่ปรากฏในพระไตรปิฎกโดยเฉพาะปรากฏในอนาสวาทิสุต (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 18 ข้อ 409: 328) พระพุทธองค์ตรัสชื่อหรือไวยาจน์แห่งนิพพานไว้ดังนี้

อสงขตํ อนตํ อนาสวํ	สจฺจณฺจ ปารํ นิปฺปณํ สุทฺททสํ
อชฺชชฺรณตํ ฐวํ อปฺโลกีนํ	อนิทสฺสนํ นิปฺปปฺปณฺจสนฺตํ
ปณฺตีตณฺจ สิวณฺจ เขมํ	ตณฺหทกฺโข อจฺจณฺริยณฺจ อพฺภูตํ
อนีตีกํ อนีตีกธมฺมํ	นิพฺพานเมตํ สุกฺคเตน เทสิตํ
อพฺยาปชฺโณ วิราโค จ	สุทฺธิ มุตฺติ อนาลโย
ทีปํ เลณณฺจ ตาณณฺจ	สรณณฺจ ปฺรายนํ

นอกจากยังมีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ฎีกา ยังมีไวยาจน์อีกจำนวนมาก ในคัมภีร์อริยธาน และธรรมบท ผู้วิจัยจึงได้รวบรวมสรุปดังนี้ (1) ปรมตฺถสํ สาระประโยชน์สูงสุดคือนิพพาน (2) วิปลลํ ความสุขอันไพบูรณ์ หมายถึงนิพพาน (3) วิวฏฺฏํ/วิวฏฺฏํ นิพพาน คือธรรมที่ออกไปจากวัฏฏะมาสู่วิวัฏฏะ ธรรมมุตตมํ นิพพานคือธรรมอันสูงสุด (4) สปปริสธมฺมํ นิพพานคือธรรมของสัตว์บุรุษ (5) เนกขมมาริติ นิพพานคือความยินดีในเนกขัมมะ (6) อคตํ ทิสํ นิพพานคือทิศที่ไม่เคยไป (7) สํ นิพพานชื่อว่าสาระ (8) ปรมตฺถํ ประโยชน์อย่างยิ่ง

คือนิพพาน (9) อโรคี นิพพานคือความไม่มีโรค (10) รากวิราโค นิพพานเป็นธรรมเพื่อสํารอกราคะ (11) มทนิมมทโท นิพพานเป็นธรรมที่ย่ายความมัวเมา (12) ปิปาสนิโย นิพพานเป็นธรรมที่บรรเทาเสียซึ่งความกระหายในกามคุณอารมณ์ (13) อาลยสมุคฺชาโต นิพพานเป็นธรรมที่ถอนเสียซึ่งความอาลัยในกามคุณอารมณ์ (14) วฏฏปจฺเจโท นิพพานเป็นธรรมที่ตัดเสียซึ่งการเวียนไปในวัฏฏะทั้ง 3 (กิเลส กรรม วิบาก) ให้ขาด (15) เสฏฺฐิ นิพพานเป็นธรรมที่ควรสรรเสริญโดยพิเศษ เป็นต้น พระบาลีที่ปรากฏในพระไตรปิฎกใช้จำนวนมาก ได้แก่ นิโรธ นิพพาน อสังขตะ ทั้ง ๓ คำนี้ มีปรากฏตามกาลที่พระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นตามลำดับ คือ นิโรธ ใช้ในขณะตรัสรู้ (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 4 ข้อ 2:2) นิพพาน ใช้ในขณะสอนปัญจวัคคีย์ (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 4 ข้อ 13:11) และ อสังขตะ ใช้หลังจากสอนปัญจวัคคีย์ต่อ ๆ มา

2. การตีความนิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ผู้วิจัยได้สังเคราะห์การตีความในคัมภีร์พระพุทธศาสนาออกเป็น 3 ประเภท คือ (1) การตีความโดยพยัญชนะ (2) การตีความโดยสภาวะ คือ ระดับความเป็นจริงที่มีอยู่โดยธรรมชาติ มี 2 คือ (2.1) สอุปาทิเสสนิพพาน (2.2) อนุปาทิเสสนิพพาน (3) อุปมา เปรียบเทียบ ดังมีความสังเขปดังนี้

1) การตีความนิพพานโดยพยัญชนะ

ในพระไตรปิฎกนิพพานที่เป็นชื่อหรือไวยาจน์มีปรากฏในอนาสวาทิสุตร ถือว่ามากที่สุด ดังกล่าวแล้วว่า นิพพานเป็นเป้าหมายอุดมสูงสุดของพระพุทธศาสนา พระสัมมาสัมพุทธเจ้าหลังตรัสรู้และได้ใช้ระยะเวลา 45 พรรษาในการใช้ภาษามนุษย์หรือภาษาบาลีเพื่อให้สรรพสัตว์เข้าสู่อุดมธรรม ดังนั้น ภาวะแห่งการดับกิเลสอย่างหมดจดมีอยู่ มีภาวะเดียวก็ตามแต่ภาษาที่ทำให้เข้าใจได้นั้นมีจำนวนมาก เช่นเดียวกัน นิพพาน ยังมีการตั้งชื่อไวยาจน์ไว้เป็นจำนวนมาก ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ตีความแห่งนิพพานโดยใช้รูปวิเคราะห์ด้วยภาษาบาลี การตีความนิพพานลักษณะนี้เรียกอีกอย่างว่า “วิจยหาระ” (พระมหากัจจายนเถระ, 2550: 93) ซึ่งเป็นศาสตร์แห่งการตีความอีกประเภทหนึ่งในบรรดา 16 หาระ ผู้วิจัยจึงได้แสดงวิจยหาระแห่งนิพพานดังนี้

อสังขตํ แปลว่า ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีรูปวิเคราะห์บท อสังขตะ ว่า “น สงขตํ สงขตลกฺขณรหิตนตฺติ อสังขตํ นิพพาน ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง และเว้นจากลักษณะที่ถูกปรุงแต่ง จึงชื่อว่า อสังขตะ” (โมคคัลลานเถระ, 2550: 23) อสังขตธรรมไม่ได้เกิดจากปัจจัย 4 คือ กรรม จิต อุตุ อาหาร ปรุงแต่ง ได้แก่ นิพพาน (และบัญญัติ) พระพุทธองค์ทรงอธิบายสังขตะว่า ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ และความสิ้นโมหะ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 18 ข้อ 366: 448) อสังขตะธรรมจึงไร้สิ่งที่ปราศจากเหตุปัจจัยในโลกียะ ได้แก่ โลภุทระนั้นเอง

อนนต ธรรมที่ไม่พินาศ มีรูปวิเคราะห์บท อนนต ว่า น กทาจิปิ ยสส อนโต วินาโส อตถิ ต อนนต นิพพานไม่มีความเสื่อมสลายไปตลอดกาล จึงชื่อว่า อนันตะ และ ปริย นตปริจเฉทถาวรหิตตตา อนนต วุจจติ นิพพาน แปลว่า นิพพาน เรียกว่า อนันตะ เพราะไม่มี ที่สุดและไม่มีกำหนดขอบเขต (โมคคัลลานเถระ, 2550: 27) อนันตะ เมื่อเข้าถึงอนันตธรรม จึงไม่เสื่อมถอยกลับมาสู่ธรรมอันแล้ว คือ โลภียะอีกต่อไป

อนาสว แปลว่า อนาสวธรรม มีรูปวิเคราะห์บท อนาสว ว่า จตฺนํ อาสวานํ อภา เวณ อนาสวํ นิพพาน ชื่อว่า อนาสวะ เพราะไม่มีอาสวะ 4 (โมคคัลลานเถระ, 2550: 27) คำว่า อนาสวะ เป็นผู้หมดอาสวะ ได้แก่ อาสวะ 4 อย่าง คือ (1) กามาสวะ (2) ภวาสวะ อาสวะ คือภพ (3) ทิฏฐาสวะ (4) อวิชชาสวะ อาสวะเหล่านี้ นรชนเหล่าใด ละได้เด็ดขาดแล้ว ตัตราก ถอนโคณ เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ นรชนเหล่านั้น ตรัสเรียกว่า เป็นผู้หมดอาสวะ ได้แก่ พระอรหันตชินาสพ (พระไตรปิฎก ภาษาไทย เล่ม 30 ข้อ 51: 211) พระพุทธองค์ตรัสอธิบายนิพพานคืออนาสวะว่า บัณฑิตเหล่าใดอบรมจิตโดยชอบในองค์ธรรมเป็นเครื่องตรัสรู้ทั้งหลาย ไม่ถ้อยมั่น ยินดีในนิพพานเป็นที่สละ ความถ้อยมั่นบัณฑิตเหล่านั้นสิ้นอาสวะแล้วมีความรุ่งเรือง ดับสนิทแล้วในโลก (พระไตรปิฎก ภาษาไทย เล่ม 24 ข้อ 117: 270) พระบาลีนี้จึงหมายถึงจิตของพระอรหันต์ที่ไม่มีอาสวะ

สจฺจ แปลว่า สัจจธรรม มีรูปวิเคราะห์บท สจฺจ ว่า รากกฺขยเหตุภาเวณ สจฺจํ นิพพาน ชื่อว่า สัจจะ เพราะเป็นเหตุสิ้นไปแห่งราคะ จึงชื่อว่า สัจจะ และ อวิปริตตตา สจฺจํ นิพพาน ชื่อว่า สัจจะ เพราะไม่ผิดเพี้ยนจากความเป็นจริง (โมคคัลลานเถระ, 2550: 27) นิพพานจึง เป็นสัจจ ธรรมที่ไม่เปลี่ยนแปลง ผู้ใดมีบารมีธรรม ผู้นั้นย่อมเข้าถึงสัจจธรรมนั้น

ปาริ แปลว่า ธรรมที่สามารถสงบความเร่าร้อนเพราะทุกข์ในสงสาร มีรูป วิเคราะห์บท ปาริ ว่า ปาเรติ สกโกติ สํสารทุกฺขสนตาปี สมะตฺนติ ปาริ แปลว่า นิพพาน สามารถดับความเร่าร้อนคือทุกข์ในสงสาร จึงชื่อว่า ปาระ (โมคคัลลานเถระ, 2550: 27) ดัง พุทธวจนะตรัสไว้ว่า ปารณฺจ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ ปารคามิณฺจ มคฺคํ (พระไตรปิฎกภาษาบาลี ข้อ 18 เล่ม 378: 325) แปลว่า ภิกษุทั้งหลายเราจักแสดงฝั่งนิพพานและทางดำเนินไปสู่ฝั่ง นิพพานแก่พวกเธอทั้งหลาย (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 18 ข้อ 378: 460) ปาระ ที่หมายถึง ถึงนิพพานนี้ มีความหมายคือตรงกันข้ามกับโลกทั้ง 3 ได้แก่ กามโลก รูปโลก อรูปโลก เป็น ฝั่งทำลายวัฏฏะเสียได้

นิปฺปณฺ แปลว่า ธรรมอันละเอียด มีรูปวิเคราะห์ว่า เยน จตฺตาโร มคฺคา โอธิสฺส กิเลสํ นิสฺเสสฺสตี ปุณฺณติ โสเธนติ ตํ นิปฺปณฺ แปลว่า นิพพานเป็นเครื่องชำระกิเลสของมรรค 4 (โสดาบัน สกทาคามี อนาคามี อรหันต์) ให้หมดจด จึงชื่อว่า นิปฺปณฺะ (โมคคัลลานเถระ, 2550: 28)

ดังพระพุทธองค์ตรัสว่า นิปฺณณจ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ นิปฺณคามิณจ มคฺคํ (พระไตรปิฎก ภาษาบาลี เล่ม 18 ข้อ 408: 325) แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมที่ละเอียดอ่อน และทางดำเนินไปสู่ธรรมที่ละเอียดแก่พวกเธอ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 18 ข้อ 408: 461) คำว่า นิปฺณณะ จึงเป็นนิพพานที่ลึกซึ้งยากที่ปุถุชนจะเข้าถึงได้ และเป็นมรรคจิตมีสภาพ ชำระกิเลสออก

สุทฺตสฺส แปลว่า เป็นธรรมที่ปุถุชนมองเห็นได้ยากยิ่ง มีรูปวิเคราะหฺบท สุทฺตสฺส ปสฺสิตํ สุทฺตกรตาย สุทฺตสฺส แปลว่า นิพพานชื่อว่าสุทฺตสฺส เพราะเป็นธรรมที่มองเห็นได้ยาก ยิ่ง (โมคคัลลานเถระ, 2550: 24) ดังมีพระบาลีว่า สุทฺตสฺสณจ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ สุทฺตสฺส คามิณจ มคฺคํ (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 18 ข้อ 408: 325) แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมที่เห็นได้ยากยิ่งและทางที่ให้ถึงธรรมที่เห็นได้ยากยิ่งแก่เธอทั้งหลาย (พระไตรปิฎก ภาษาไทย เล่ม 18 ข้อ 408: 461) คำว่า สุทฺตสฺส จึงเป็นนิพพานที่ปุถุชนไม่สามารถจะไปหยั่ง รู้ได้ จึงมีสภาพที่เห็นได้ยากยิ่ง

อชฺชชฺร แปลว่า ธรรมที่ไม่คร่ำครึ ในคัมภีร์ไวยากรณ์ไม่ได้ให้รูปวิเคราะห์ไว้ ผู้วิจัย เข้าใจว่า ชร ธาตุ ในความมีโรคไข้ พระอัครควังสเถระ กล่าวว่า ยตฺถ ตํ อยํ โย หานิวาจโก ตตฺถ ปโยเค ชีรติ ชรติ จสฺส

รฺพานิ ภาวนติ แปลว่า ก็ประโยชน์ใด ชร ธาตุนี้มีอรรถว่า วโยหานิ (ความเสื่อมแห่งวัย) ในประโยชน์นั้น ชร ธาตุนี้จะมีรูปว่า ชีรติ แปลว่า ย่อมแก่ ย่อมชรา (2546: 406)

อชฺชชฺร (อ+ชชชฺร) แปลว่า ธรรมที่ไม่แก่ ไม่คร่ำครึ ธรรมที่ไม่มีโรค ได้แก่ นิพพาน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า อชฺชชฺรณจ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ อชฺชชฺรคามิณจ มคฺคํ (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 18 ข้อ 408: 325) ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมที่ไม่คร่ำครึและทางที่ให้ถึงธรรมที่ไม่คร่ำครึแก่เธอทั้งหลาย (ส.สพ. (ไทย). 18/408/461) พระบาลีนี้แสดงว่าพระนิพพานเป็นสิ่งที่ชาวโลกปรารถนาอยู่ทุกกาลสมัย ไม่ล้าสมัย ผู้ใดเห็นภัยในวัฏฏะสมัยใด สมัยนั้นนิพพานจึงเป็นที่ปรารถนาของคนในสมัยนั้น ๆ ด้วย จึงชื่อว่า อชชชฺร

อนตํ แปลว่า ธรรมที่ไม่มีนิมิตไป (ในวัฏฏะ) บทนี้ไม่ได้วิเคราะห์ในคัมภีร์ไวยากรณ์ไว้ ประกอบด้วย - อ แปลว่า ไม่ + นมฺ ธาตุในความนิมิตไป + ต ปัจจย เพราะ ต ปัจจย ลบที่สุดธาตุ คือ มฺ = สำเร็จรูปเป็น อนตํ (พระอัครควังสเถระ, 2546: 360) แปลว่า ธรรมที่ไม่มีความนิมิตไป ดังมีพุทธวาทะว่า

อนตณจ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ อนตคามิณจ มคฺคํ (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 18 ข้อ 378: 325) ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงความไม่นิมิตไป (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 3 ข้อ 377-409: 174) และทางที่ให้ถึงความไม่นิมิตไปแก่เธอทั้งหลาย (พระไตรปิฎกภาษาไทย

เล่ม 18 ข้อ 378: 461) คำว่า ไม่น้อมไป คือ ไม่น้อมไปเกิดในวัฏฏสงสารอีกต่อไป คือ นิพพาน
 ฐวั แปลว่า ธรรมที่มั่นคง มีรูปวิเคราะห์ว่า ธวติ มคคานมามมณภาว คจจตติ ฐวั แปลว่า
 ธรรมที่ไปสู่ความเป็นอารมณ์ของมรรคจิต จึงชื่อว่า ฐวะ (โมคคัลลานเถระ, 2550, น. 29)
 ดังเช่นพระบาลีว่า ฐวณจ โว ภิกขเว เทสสัสสามิ ฐวคามินิณจ มคค (พระไตรปิฎกภาษาบาลี
 เล่ม 18 ข้อ 378: 326) แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมที่ยั่งยืนและทางที่ให้ถึงธรรม
 ที่ยั่งยืนแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 18 ข้อ 408: 461)
 พระบาลีว่า “ฐวั” เป็นการแสดงถึงจิตของผู้เข้าถึงนิพพาน และสภาพแห่งนิพพาน มั่นคง
 คือ ไม่กลับวนเวียนไปในวัฏฏะอีก

อปโลกิต (อปโลกิต น + ป + สช นสฺสเน + อี อาคม + ต ปัจจัย, บางแห่งเป็น อป
 โลกนิ ลง ยุ ปัจจัย) แปลว่า ธรรมที่ไม่เลือนหาย พระโมคคัลลานเถระได้แสดงรูปวิเคราะห์บท
 อปโลกิต ว่า สทา วิชขมานตตา อปฺลชฺชนสฺมาว คจจตติ อปโลกิต แปลว่า นิพพานถึงความ
 เป็นธรรมไม่เลือนหายเพราะมีอยู่ตลอดกาลใน (โมคคัลลานเถระ, 2550: 30) บทนี้พระพุทธ
 องค์ได้ตรัสไว้ในพระไตรปิฎกว่า อปโลกิตณจ โว ภิกขเว เทสสัสสามิ อปโลกิตคามิณจ มคค
 (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 18 ข้อ 378: 326) แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมที่ไม่
 เสื่อมสลายและทางที่ให้ถึงธรรมที่ไม่เสื่อมสลายแก่เธอทั้งหลาย (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม
 18 ข้อ 408: 461) พระบาลีว่า อปโลกิต มี 2 ประเด็น คือ (1) ไม่เลือนหายไปไหน เพราะเป็น
 สัจจธรรมสากล (2) เป็นสิ่งที่ไม่ปรากฏอยู่ในโลกนี้ อะไรที่โลกนี้มี แต่นิพพานไม่มี ปราศจาก
 สภาพที่อยู่บนโลกนี้

อนิทสสน แปลว่า ธรรมที่มองไม่เห็นด้วยตา มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ จกฺขุณา
 ทสฺสนเมตฺถาติ อนิทสสน นิพพานเป็นธรรมที่ไม่สามารถมองเห็นด้วยตา จึงชื่อว่า อนิทสสนะ
 (โมคคัลลานเถระ, 2550: 26) ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า อนิทสสนณจ โว ภิกขเว เทสสัสสามิ
 อนิทสสนคามิณจ มคค (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 18 ข้อ 378: 326) แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย
 เราจักแสดงธรรมที่ใคร ๆ ไม่พึงเห็น (ด้วยจักขุวิญญาณ) และทางที่ให้ถึงธรรมที่ใคร ๆ ไม่พึง
 เห็นแก่เธอทั้งหลาย (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 18 ข้อ 408: 461) พระบาลีว่า อนิทสสน
 เป็นการปฏิเสธการเข้าถึงนิพพานโดยการประจักษ์นิยมทางประสาทสัมผัสทางกาย แต่มี
 สภาพเข้าถึงโดยการน้อมใจเข้าไปรู้ได้เท่านั้น

นิปปปญจา (นิ + ป ทเวภาวธาตุ ปจิ ธาตุ + อ ปัจจัย) แปลว่า ธรรมที่ไม่ทำให้
 สงสารของสัตว์ให้เนิ่นช้า มีรูปวิเคราะห์ว่า เอตา อตฺตนิสฺสิตานํ สตฺตานํ สํสารํ ปปฺยเจนฺติ
 วิตฺถินนํ กโรนฺตติ ปปฺยจา แปลว่า ที่ชื่อว่า ปปญจา เพราะทำสงสารของเหล่าสัตว์ที่อาศัย
 ตนเน็นชา คือ ยืดยาว เอตถ ปปญจาติ ตณฺหามานทิกฺขุโธ แปลว่า ในบพว่า ปปญจา ได้แก่

ต้นหา มานะ ธิภูฐิ (พระอัครคังสเถระ, 2546: 748) ส่วน คำว่า นิปปปญจา ใส นิ อุปสรรค ซึ่งมีความหมายว่า ไม่ จึงแปลว่า ไม่มีธรรมที่ทำให้สัตว์เนิ่นช้า หรือไม่ทำให้กระแสนจิตยืดยาว ในสังสารวัฏเข้าไปสู่วิภูฏะ พระบาลีว่า นิปปปญจา เป็นการสื่อถึงจิตของพระอรหันต์ ไม่มีกิเลสที่ทำให้เนิ่นช้า คือ ต้นหา มานะ ธิภูฐิ จึงทำให้พ้นจากชาติ คือ การเกิดในชาติต่อไป

สนต์ (ในรูปวิเคราะห์นี้ประกอบด้วย สมุ ธาตุในความเข้าไปสงบ + ต ปัจจัย (ลบสระที่สุทธาตุ คือ อุ ที่ ม เสีย อาเทศ ที่สุทธาตุ คือ ม เป็น น + ต) สำเร็จรูปเป็น สนต์) ธรรมเครื่องสงบจาก (จากราคะเป็นต้น) พระโมคคัลลานะได้แสดงรูปวิเคราะห์ สนต์ ว่า รากาทีน สนตกรณตตา สนต์ แปลว่า นิพพานชื่อว่า สันตะ เพราะกระทำให้รากะเป็นต้นสงบลงได้ (โมคคัลลานเถระ, 2550: 21) พระบาลีว่า สนต์ จึงหมายถึง สอุปาทิเสสนิพพาน ที่กระทำให้อกุศลธรรมทั้งหลายดับลง

ปณัต แปลว่า ธรรมที่ถึงความเป็นประธาน คือ ประเสริฐสุด มีรูปวิเคราะห์ ปณัต ภาว นัต = ปณัต (ในรูปวิเคราะห์นี้ ประกอบด้วย ป อุปสรรค บทหน้า + นิ ธาตุในความเข้าถึง + ต ปัจจัย ลงในอรรถ อดีตกาล) แปลว่า นิพพานถึงความเป็นประธาน จึงชื่อว่า ปณัต (โมคคัลลานเถระ, 2550: 29) พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า เอต สนัต เอต ปณัต นติ นิพพาน ทสเสนโต อาห แปลว่าพระพุทธเจ้าตรัสแสดงนิพพานว่า “เอต สนัต เอต ปณัต อุตตมภูเจน ปณัต” (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 15 ข้อ 263: 113) นิพพาน ชื่อว่า ประณีต เพราะมีอรรถว่าประเสริฐสุด (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 13 ข้อ 377: 174) พระบาลีว่า ปณัต เป็นสภาพแห่งนิพพาน ที่ประณีต ที่ปฤชณโลกนี้สัมผัสไม่ได้

สิว แปลว่า ธรรมอันเกษมหรือผู้กลัวภัยในวิภูฏสงสารพึงเสพ มีรูปวิเคราะห์บท สิว ว่า สัสารักูเกหิ เสวิตพพตตา สิว (สิ ธาตุ เสวาย ในความเสพ + ว ปัจจัย = สิวะ) แปลว่า นิพพานเป็นธรรมที่ผู้กลัวภัยในสงสารพึงเสพ จึงชื่อว่า สิวะ (โมคคัลลานเถระ, 2550: 23) พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ปตโต สนตสิสุขิ สิว (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 32 ข้อ 393: 497) แปลว่า บรรลุนิพพานอันเป็นสันติสุข พระบาลีนี้จึงหมายถึงพระอรหันต์ที่หมดกิเลส ดำรงชีวิตอย่างเป็นสุขที่เรียกว่า สิว

เขม (ซี ธาตุในความสิ้นไป+ ม ปัจจัย) แปลว่า เครื่องสิ้นจากโยคะ 4 ได้แก่ กามภพ ธิภูฐิ และอวิชชา มีรูปวิเคราะห์หว่า ขยนติ เอเตนาติ เขม แปลว่า นิพพานเป็นเครื่องสิ้นจากโยคะ ที่ชื่อว่า เขมะ เพราะหมดภัย (นิพภยภูเจน เขม) และที่ชื่อว่า เขมะ เป็นเครื่องทำลาย โลกะ โทสะ โมหะ (โมคคัลลานเถระ, 2550: 30) พระบาลีว่า เขม เครื่องทำลายกิเลส การทำลายกิเลสให้หมดสิ้นย่อมมีแก่พระอรหันต์เท่านั้น

ตณฺหฺกขโย แปลว่า ธรรมที่สิ้นไปแห่งตัณหา มีรูปวิเคราะหฺว่า ตณฺหาณํ ขยเหตุตฺตา ตณฺหฺกขโย(ตณฺหา รัสสะ อา เป็น อะ+ ชี ชาติ ในความสิ้นไป แปลง อี เป็น เอ อาเทศ เอ เป็น อย, ช้อน ก หน้า ข สำเร็จรูปเป็น ตณฺหฺกขโย) แปลว่า ชื่อว่า ตณฺหฺกขยะ เพราะเป็นเหตุสิ้นไปแห่งตัณหา (โมคคัลลานเถระ, 2550: 21) พระบาลีว่า ตณฺหฺกขโย การทำลายตัณหา ให้หมดสิ้นย่อมบังเกิดแก่พระอรหันต์เท่านั้น ดังนั้น ตณฺหฺกขยะ จึงเป็นชื่อของสอฺอุปาทิเสสนิพพานเท่านั้น

อจฺฉริย แปลว่า ธรรมที่ต้องประพฺตติให้ยิ่ง มีรูปวิเคราะหฺว่า อาภุโส จริตฺตพฺโพติ อจฺฉริโ (อา + จร + อ ปัจจัย) ธรรมที่บุคคลควรประพฺตติให้ยิ่ง ชื่อว่า อจฺฉริยะ ประกอบด้วย อา บทหน้า แปลว่า ยิ่ง รัสสะ อา เป็น อ + จร ชาติ ในความ ประพฺตติ เปลี่ยน จร เป็น จฉริย = อจฺฉริยะ แปลว่า ธรรมที่ต้องประพฺตติให้มากยิ่งขึ้น (โมคคัลลานเถระ, 2550: 888) เพราะนิพพานจะปรากฏแก่บุคคลที่ประพฺตติโพธิปักขิยธรรมให้มากเท่านั้นดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “อจฺฉริยญจ โว ภิกฺขเว เทสิสสามิ อจฺฉริยคามิณฺจ มคฺคิ (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 18 ข้อ 408: 326) ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมที่น่าอัศจรรย์และทางที่ให้ถึงธรรมที่น่าอัศจรรย์แก่เธอทั้งหลาย” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 18 ข้อ 408: 462) พระนิพพาน หายย่อยอน จึงไม่สามารถเข้าถึงได้ จึงมีไว้สำหรับผู้ประพฺตติอย่างแรงกล้า ต่อเนื่องเท่านั้น จึงชื่อว่า อจฺฉริยะ

อพฺภุต แปลว่า ธรรมที่ไม่เคยมี ปรากฏมาก่อน มีรูปวิเคราะหฺว่า ปุพฺเพ น ภ วิตถาติ อพฺภุต (น แปลง น เป็น อ+ ภ ชาติ ในความ มี รัสสะ อุ เป็น อุ ช้อนพยัญชนะที่มีรูปไม่เสมอกัน คือ พ + ต ปัจจัย สำเร็จรูปเป็น อพฺภุต) แปลว่า สิ่งที่ไม่เคยมี ไม่เคยปรากฏมาก่อน ชื่อว่า อพฺภุตะ (ประกอบด้วยเครื่องปรุงไวยากรณ์ดังนี้ เพราะพยัญชนะ (คือ ภ) อยู่หลัง แปลง น เป็น อะ แปลว่า ไม่ +ภ ชาติ ในความมี รัสสะ อุ เป็น อุ เป็น ภ แล้วช้อนพยัญชนะที่มีรูปไม่เสมอกัน สำเร็จรูป อพฺภุ + ต ปัจจัย = อพฺภุต) ดังมีพระพุทธวจนะว่า อพฺภุตญจ โว ภิกฺขเว เทสิสสามิ อพฺภุตคามิณฺจ มคฺคิ (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 18 ข้อ 408: 326) ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมที่ไม่เคยปรากฏและทางที่ให้ถึงธรรมที่ไม่เคยปรากฏแก่เธอทั้งหลาย (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 18 ข้อ 408: 463) พระบาลีว่า อพฺภุต เป็นธรรมที่ไม่ปรากฏมาก่อน คือ ศาสนาทั้งหลายในโลกไม่ได้ค้นพบมาก่อน พระองค์ค้นพบนิพพานด้วยพระองค์เดียว จึงชื่อว่า อพฺภุต

อนิติก แปลว่า ปราศจากทุกข์ อันตราย บ่วง มีรูปวิเคราะหฺว่า อนิติกํ ว่า สดฺเต สํ สารํ เนตฺติ นีตฺติ ลทฺธนามาย ตณฺหาโย อภาโว อนิติก (น เปลี่ยน น เป็น อะ + นีติ + ก ปัจจัย) นิพพานชื่อว่า อนิติกะ เพราะไม่มีตัณหาที่ชื่อนีติ ที่นำสัตว์ไปสู่สงสาร ดังมีพุทธวจนะตรัสว่า

ปญจนนฺ ฆนธานํ นิโรโธ อนิตกํ นิพพานํ (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 31 ข้อ 735: 631) แปลว่า ความดับแห่งขันธ 5 ชื่อว่า อนิตกะ ได้แก่ นิพพาน แสดงว่า ตัวนำไปสู่ภพคือการเกิด คือ ตัณหา เมื่อหมดตัณหาไปสู่ภพ คือ ตัณหา ที่เรียกว่า อนิตกธรรม ก็เข้าถึงนิพพาน

นิพพาน สภาวะธรรมที่พ้นจากตัณหา มีรูปวิเคราะห์ว่า (1) วานสงขตตาย ตณฺหายนิกฺขนตตฺตา นิพฺพาติ นิพฺพานํ แปลว่า สภาวะที่ดับสนิทเพราะหลุดพ้นจากตัณหาที่เรียกว่า วานะ (2) เอเตน รากคคฺคิอาทโกติ นิพฺพานํ แปลว่า ธรรมเครื่องดับไฟคือราคะเป็นต้น (โทสะ โมหะ) (โมคคัลลานเถระ, 2550: 20) พระบาลีว่า นิพพานํ เป็นชื่อของนิพพานโดยตรง หมายถึง สภาวะที่ไม่มีจิตที่ประกอบด้วยตัณหา ที่ชื่อว่า วานะ อันเป็นเครื่องผูกมัด แท้ที่จริง นิพพาน คือ สภาวะที่ปราศจากตัณหา เมื่อหมดตัณหา 3 คือ กาม ภาวะ วิภาวะ ย่อมเข้าถึงพระนิพพาน ได้ทันที

อพฺยาปชฺโณ แปลว่า ธรรมที่ทุกข์เบียดเบียนไม่ได้ ธรรมที่ไม่มีความพินาศ มีรูปวิเคราะห์บท อพฺยาปชฺโณ ว่า ตสฺส ภาโว พยาพชฺฌํ, ทุกฺขสฺส ปิณาทุยโต, ตํ ยตฺถ นตฺถิ, ตํ อพฺยาพชฺฌํ แปลว่า ความเป็นธรรมที่บีบคั้น ชื่อว่า พยาพชฌะหมายความว่า ทุกข์สังมีความบีบคั้นเป็นต้น, นิพพานเป็นธรรมที่ไม่มีทุกข์สังนั้น จึงชื่อว่า อพฺยาพชฺฌะ (โมคคัลลานเถระ, 2550: 28) พระบาลีว่า อพฺยาพชฺฌํ เป็นสภาพแห่งนิพพานที่หมดจากการบีบคั้นกดดันจากกิเลสและภพชาติ เพราะชาติเป็นทุกข์สังจะ

วิราโค แปลว่า ธรรมที่ปราศจากราคะ มีรูปวิเคราะห์บท วิราโค ว่า สพฺพสงฺขารสฺโม โส สพฺพูปธิปฏิสฺสคฺโค ตณฺหกุโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ แปลว่า ธรรมที่สงบระงับสังขารทั้งปวงสลัดออกซึ่งอุปธิทั้งปวง ล้นตัณหา คลายกำหนด ดับสนิท ปราศจากตัณหา (นิพพาน) (โมคคัลลานเถระ, 2550: 29) พระบาลีนี้จึงหมายถึงพระอรหันต์ที่หมดจากราคะแล้ว เมื่อหมดราคะก็ถึงนิพพาน

สุทฺธิและ วิสุทฺธิ (ในรูปวิเคราะห์ วิสุทฺธิ นี้ประกอบด้วย วิ อุปสรรค บทหน้า + สุธ ธาตุ ในความบริสุทธิ์, หมดจด + ตี ปัจจัย + อาเทศ(เปลี่ยน) ต (ที่ ตี ปัจจัย) กับที่สุธธาต คือ ธ เป็น ทธ (เพราะเป็นวรรณคดีเดียวกัน) = สำเร็จรูป เป็น วิสุทฺธิ ในกรณีที่เป็น สุทฺธิ ขณะที่ตั้งรูปวิเคราะห์ก็ตัด วิ ออกเสีย ว่า สุขณฺณติ สตฺตา เอตฺยา รากาติมฺเลหิติ สุทฺธิ) แปลว่า ธรรมหมดจดจากมลทินคือกิเลส พระโมคคัลลานเถระ ได้แสดงรูปวิเคราะห์บท สุทฺธิ และ วิสุทฺธิ ว่า วิสุทฺถณฺณติ สตฺตา เอตฺยา รากาติมฺเลหิติ วิสุทฺธิ แปลว่า นิพพานยังสัตว์ให้หมดจดจากมลทิน มีราคะเป็นต้น จึงชื่อว่า วิสุทฺธิ (โมคคัลลานเถระ, 2550: 30) มีปรากฏในพระไตรปิฎกเช่น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทฺธิ (สุทฺธิ) ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง จิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่า “หลุดพ้นแล้ว” รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว

อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 13 ข้อ 233: 275) พระบาลีทั้งสองหมายถึงพระอรหันต์ที่มีจิตบริสุทธิ์จากกิเลสทั้งปวง ย่อมเข้าถึงนิพพาน

วิมุตติ และมุตติ แปลว่า พ้นจากสังขาร (โลก) พระโมคคัลลานะได้แสดงรูปวิเคราะห์บท วิมุตติ ว่า สัพพสงขารา วิโมจฺจนโต = วิมุตติ แปลว่า เพราะพ้นจากสังขารทั้งปวง นิพพาน จึงชื่อว่า วิมุตติ ส่วน มุตติ นั้น แปลว่า ธรรมอันหลุดพ้นจากกิเลส มีรูปวิเคราะห์ ว่า ตีหิ ภเวหิ มุตตตาย มุตติ นิพพาน ชื่อว่า มุตติ เพราะพ้นจากภพทั้ง 3 (โมคคัลลานเถระ, 2550: 30) พระบาลีว่า มุตติ และ วิมุตติ การหลุดพ้นจากอัตตา อินทรีย์ (อินทรีย์ 22) พระบาลีทั้งสองหมายถึงพระอรหันต์ที่ละสังขารไปแล้ว เข้าสู่อนุภาติเสสนิพพาน

อนาลโย แปลว่า ธรรมที่ปราศจากตัณหา มีรูปวิเคราะห์บท อนาลโย ว่า นตฺถิ อาลโย ตณฺหา เอตฺถาติ อนาลโย แปลว่า นิพพานไม่มีตัณหา จึงชื่อว่า อนาลโย (โมคคัลลานเถระ, 2550, น. 23) ดังมีพระพุทธดำรัสว่า อิหิ โข ปน ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสัจจ โย ตสฺสา เยว ตณฺหาเยว อสเสวिरาคนิโรโธ จาโค ปญฺนิสฺสคฺโค มุตติ อนาลโย (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 4 ข้อ 14: 14.) ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วย วิราคะ ความสละ ความสละทั้ง ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 4 ข้อ 14: 22) ผู้ที่ปราศจากตัณหาคือพระอรหันต์ที่ดำรงชีวิตอยู่ เมื่อปราศจากตัณหา ย่อมสัมผัสพระนิพพาน

ทีป แปลว่า เป็นที่พึ่งแก่หมู่สัตว์ มีรูปวิเคราะห์บทว่า ยถา ปกฺคิตีโป นทีโสเตน วุญฺหามานานํ ปตฺติฏฺฐา โหติ เอวमितฺถปิ นิพฺพานํ สํสารมโหเชน วุญฺหามานานํ ปตฺติฏฺฐาติ ทีโป วียาติ ทีโป แปลว่า นิพพานเป็นที่พึ่งแก่หมู่สัตว์ผู้ถูกห้วงน้ำในสงสารพัดไป ดุจเกาะเป็นที่พึ่งแก่สัตว์ ผู้ถูกกระแสน้ำพัดพาไป จึงชื่อว่า ทีป (โมคคัลลานเถระ, 2550: 20) ดังมีพระบาลีตรัสว่า ทีปญฺจ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ ทีปคามีญจ มคฺคํ (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 18 ข้อ 408: 326) แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมที่เป็นเกาะและทางที่ให้ถึงธรรมที่เป็นเกาะแก่เธอทั้งหลาย (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 18 ข้อ 408: 464) พระบาลีว่า ทีป (เป็นที่พึ่งสำหรับภัย) วัฏฏสงสารที่น่ากลัว พระนิพพานจึงชื่อว่าเกาะที่พึ่งที่ปลอดภัยในวัฏฏะสงสาร

เลณ แปลว่า ธรรมที่หลบซ่อนหรือหลีกเลี่ยงจากภัยในสงสาร มีรูปวิเคราะห์บท เลณิ ว่า นิสฺยณฺติ เอตฺถ สํสารภยภีรฺรกาติ เลณิ แปลว่า นิพพานเป็นที่หลีกเลี่ยงจากความกลัวคือภัยจากสังสาร จึงชื่อว่า เลณะ (โมคคัลลานเถระ, 2550: 20) ดังมีพุทธองค์ตรัสไว้ในอนาสวาทิสสูตรว่า เลณญจ โว ภิกฺขเว เทสิสฺสามิ เลณคามิญจ มคฺคํ (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 18 ข้อ 408: 326) แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมเป็นที่เว้นและทางที่ให้ถึงธรรมเป็นที่

เร้นแก่เธอทั้งหลาย (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 18 ข้อ 408: 464) พระบาลีนี้จึงหมายถึง พระนิพพานที่เป็นที่หลีกเร้นภัยแห่งวิญญูสงสารที่น่ากลัว

ตาม์ แปลว่า ธรรมเครื่องรักษา หรือ ธรรมเป็นเครื่องต้านทาน มีรูปวิเคราะห์ บท ตาม์ ว่า ตายติ รกขติ อปายาติโตติ ตาม์ นิพพานปกป้องบุคคลให้พ้นจากอบายเป็นต้น จึงชื่อว่า ตามณะ (โมคคัลลานเถระ, 2550: 21) ดังมีพระบาลีว่า ตามณญจ โว ภิกขเว เทสิสสามิ ตามคามิณญจ มคคิ (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 18 ข้อ 408: 326) แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมเป็นที่ต้านทานและทางที่ให้ถึงธรรมเป็นที่ต้านทานแก่เธอทั้งหลาย” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 18 ข้อ 408: 464) พระบาลีว่า ตาม์ ต้านทานอกุศลและไม่ให้ตกไปในอบาย

สรณ แปลว่า ธรรม (นิพพาน) เป็นที่พึ่งของพระอริยะ มีรูปวิเคราะห์บท สรณ ว่าเยน จตตาริ มคคา โอธิสสิ กิลเส สรณติ หีสนติ ตัมม สรณ แปลว่า นิพพานเป็นเครื่องจำกัดกิเลสแต่ละระดับของมรรค 4 หรือ มรรคธรรม 4 เป็นเครื่องจำกัดกิเลสโดยเฉพาะ ฉะนั้น ธรรมนั้น (นิพพาน) จึงชื่อว่า สรณะ (โมคคัลลานเถระ, 2550: 25) พระบาลีว่า สรณ คือ พระนิพพานจึงเป็นเครื่องจำกัดกิเลส ได้แก่มรรคจิต 4 คือ พระโสดาปัตติมรรค สกทาคา มิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรค แสดงว่า จิตที่เข้าถึงพระนิพพานนั้นย่อมสัมผัสแต่พระโสดาบันขึ้นไป

ปรายณ ธรรมที่พระอริยะเข้าถึง มีรูปดังนี้ เปรหิ อุตตเมหิ อริยบุคคลเอหิ อยิตพพคณตพพนติ ปรายณ แปลว่า นิพพานอันพระอริยะเจ้าผู้ประเสริฐพึงเข้าถึง ชื่อว่า ปรายณะ (โมคคัลลานเถระ, 2550: 24) พระบาลีว่า ปรายณญจ โว ภิกขเว เทสิสสามิ ปรายณคามิณญจ มคคิ (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 18 ข้อ 409: 328) แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมเป็นที่ไปในเบื้องหน้าและทางที่ให้ถึงธรรมเป็นที่ไปในเบื้องหน้าแก่เธอทั้งหลาย (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 18 ข้อ 409: 464) พระบาลีว่า ปรายณ นี้ที่มีความหมายว่า พระอริยะเจ้าพึงเข้าถึง ปุถุชนเข้าถึงไม่ได้

รูปวิเคราะห์ชื่อแห่งนิพพานที่เขียนพรรณนามาทั้งหมดมีปรากฏในอนาสาวาทิสูตและคัมภีร์อริยานทั้งสอง ชื่อแห่งนิพพานดังต่อไปนี้ไม่มีปรากฏเฉพาะในคัมภีร์อริยานเท่านั้น ซึ่งพระโมคคัลลานเถระกล่าวไว้ในคัมภีร์อริยานปทีปิกาวา มี 46 บท โดยเพิ่มหรือมากกว่าในอนาสาวาทิสูต 12 บท (2536: 4) ดังต่อไปนี้

(1) โมกโข แปลว่า ธรรมเป็นที่หลีกเร้น ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นจากกิเลสมีราคะเป็นต้น (2) นิโรธ แปลว่า ความดับ พระบาลีว่า นิโรธ มีใช้จำนวนมากในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ที่สำคัญที่สุดพระพุทธองค์ได้ตรัสไว้เป็นจุดสูงสุดแห่งพระพุทธศาสนาว่า นิโรธ

สจจ ซึ่งหมายถึงนิพพานนั่นเอง พระบาลีว่า นิโรธ ซึ่งหมายถึงสิ้นจากกิเลส รากะ (3) อรูป (น + รูป) แปลว่า ธรรมที่ไม่มีรูปลักษณะ, อรูปธรรม (4) อมต (น + มร ธาตุ ปราศจากชีวิต + ต ปัจจัย = อมตะ) แปลว่า สภาพที่พ้นจากความตาย พระบาลีว่า อมต เป็นภาวะแห่งนิพพาน ที่ปฏิเสธความตาย เหตุคือการปฏิเสธการเกิดนั่นเอง (5) อกต แปลว่า อกตธรรม พระพุทธองค์ตรัสว่า อชาต อภูต อกต อสงขต (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 25 ข้อ 73: 213) แปลว่า นิพพานเป็นธรรมชาติไม่เกิด ไม่เป็น ไม่ถูกปัจจัยกระทำ ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 25 ข้อ 73: 323) พระบาลีว่า อกต เป็นภาวะที่ปฏิเสธการสร้างขึ้นจากปัจจัยต่าง ๆ ในโลกนี้ จึงเป็นอนุภาติเสสนิพพาน (6) เกวล (เกว ธาตุ เป็นไปในความไม่ประกอบ หมายถึงนิพพาน, นอกจากนี้ยังมีความหมายว่า โดยมาก มั่นคง พอประมาณ ทั้งหมดทั้งสิ้น) ธรรมที่ไม่มีสังขารปรุงแต่ง พระบาลีว่า เกวล เป็นสภาพแห่งนิพพานที่ปัจจัยอะไรปรุงแต่งไม่ได้ (7) อปวคโค ธรรมเว้นจากสังขารปรุงแต่ง พระบาลีว่า อปวคโค เป็นสภาพแห่งสังขารโลกทั้งปวง (8) อจจุต ธรรมที่ไม่มีจิตของพระอรหันต์ ดังมีพระบาลีว่า อจจุต อมต ปท ต ญาณ (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 32 ข้อ 12: 225) แปลว่า พระองค์ทรงบรรลุอมตบพที่ไม่จุติด้วยพระญาณ พระบาลีว่า อจจุต เป็นสภาพแห่งนิพพานที่ไม่มีการจุติคือตายอีก ก็คือ อนุภาติเสสนิพพานเท่านั้น เพราะไม่เกิดและตายอีกต่อไป (9) ปท แปลว่า ธรรมที่พระอริยะเข้าถึง ดังพระพุทธองค์ตรัสว่า สนต ปท อชฌมา (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 15 ข้อ 732: 275) แปลว่า บรรลุนิพพานอันสงบ พระพุทธองค์อธิบายไวพจน์แห่งนิพพานว่า สนต ปท นิพพาน (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 11 ข้อ 210: 257) แปลว่า พระบาลีว่า ปท นิพพานที่พระอริยะเข้าถึงได้ (10) โยคกเขโม แปลว่า ธรรมเป็นเครื่องสิ้นโยคะทั้ง 4 คำว่า โยคกเขโม มีปรากฏในพระไตรปิฎกว่า อนุตตรโร โยคกเขโม (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 19 ข้อ 528: 205) แปลว่า ธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะอันยอดเยี่ยม พระบาลีว่า โยคกเขโม (11) สนติ (สมุ ธาตุ ในความสงบ + ต ปัจจัย) แปลว่า ธรรมที่สงบจากกิเลส พระพุทธองค์ตรัสว่า ฌฏฐสส ปรมา สนติ นิพพาน อุกุโตภย (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 21 ข้อ 23: 31) แปลว่า สัมผัสความสงบอย่างยิ่ง คือ นิพพานอันไม่มีภัยจากที่ไหน ๆ (12) นิพพุติ (อิตฺติ) แปลว่า ธรรมที่ออกจากตัณหา หรือ ธรรมที่ปราศจากตัณหาเครื่องกั้นให้ติดอยู่ในสังสาร ดังพุทธวจนะว่า ตถาคเตน สา นิพพุติ อธิคตา (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 29 ข้อ 709: 423) นิพพานนั้นพระตถาคตทรงบรรลุแล้ว

ไวพจน์หรือชื่อแห่งนิพพานตามรูปศัพท์แห่งนิพพานที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท มีจำนวนมาก นอกจากอนาสวาทิสูตรและคัมภีร์อภิธานปิฎกก็มีอีกจำนวนมาก เช่นคำว่า อจล เป็นต้น (พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่ม 32 ข้อ 293: 40) ซึ่งก็เป็นศัพท์ไวพจน์ของนิพพานเช่นเดียวกัน ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่า น่าจะมีประมาณเกือบ 100 บท แต่ที่มี

ใช้มารองจากนิพพาน ได้แก่ อสังขตะ และนิโรธ

2) การตีความนิพพานโดยสภาวะ

การตีความโดยสภาวะนั้นยึดพยัญชนะทั้งหมดนั้นแหละ แล้วนำมาตีความโดยความเป็นจริง ที่มีอยู่โดยธรรมชาติ หรือ โดยสภาวะธรรม มีอยู่ 2 ระดับ คือ ระดับที่ยังมีชีวิตอยู่หรือพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน และระดับชีวิตดับสิ้นหรือพระอรหันต์ที่สิ้นชีวิตไปแล้ว เรียกว่า อนุปาติเสสนิพพาน ดังนี้

1) สอุปาทิเสสนิพพาน

พระนววิมลเถระ กล่าวว่า “กิเลสปรินิพพานเหตุโต สห อุปาทิสงขาเตน เสเสน ขนธนาติ สอุปาทิเสสา นิพพานธาตุ” (2542: 120) แปลว่า เพราะกิเลสปรินิพพาน แต่ยังมีเหลือขั้น 5 ที่เป็นเศษกรรมแห่งอุปาทานยึดไว้ จึงชื่อว่า สอุปาทิเสสนิพพาน

การที่พระพุทธองค์จะอธิบายภาวะทางจิตแห่งการสัมผัสนิพพาน อันเป็นโลกุตตระ มาบอกแก่ชาวโลก ซึ่งเป็นฝ่ายตรงกันข้ามกันอย่างไร จึงตรัสอธิบายวิธีว่าบรมสุข ดังมีพุทธภาษิตบทหนึ่งว่า “นิพพานํ ปรมํ สุข” แปลความว่า นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 25 ข้อ 203-204: 95) คำว่า นิพพานเป็นบรมสุข คือสุขที่เกิดจากการพ้นจากกิเลส ไม่มีกิเลสเกิด อันเป็นนิโรธสัจ ได้แก่ ความสุขที่เป็นความพ้นทุกข์ นิพพานไม่ใช่ความสุขที่เกิดจากการเสวยปัญจารมณ์ หรือไม่ใช่สุขที่เกิดจากการดื่มด่ำในปัญจารมณ์ แต่เป็นสุขที่พ้นจากกิเลส พ้นจากความเป็นขั้น (ขันธวิมุตติ) เรียกว่าสันติสุข สันติสุขของคฤหัสถ์คือนิพพาน และเป็นอสังขตธรรม ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง

ดังนั้น จากคัมภีร์พระพุทธศาสนาดังกล่าวมาจึงตีความได้ว่า สอุปาทิเสสนิพพาน คือ สภาวะทางจิตใจภายในของบุคคลที่กำลังกำจัดกิเลส ความชั่ว อกุศลธรรมได้ทั้งหมดที่เรียกว่า กิเลสตาย หรือ กิเลสปรินิพพาน แต่ยังมีชีวิตดำรงอยู่เหมือนคนทั่วไปตามปกติ บุคคลนั้นเรียกว่า อรหันต์ แปลว่า ผู้กำจัดดวงล้อแห่งกิเลสได้ สภาพแห่งจิตที่หมดจากกิเลสขณะมีชีวิตอยู่นี้พระพุทธองค์ส่อให้คนทั่วไปรู้ว่า บรมสุข (ปรมํ สุข)

2) อนุปาติเสสนิพพาน

นิพพานที่เป็นอนุปาติเสสนิพพาน ชื่อว่าเป็นคติสุดท้ายแห่งพระอรหันต์ พระนววิมลเถระ กล่าวถึงอนุปาติเสสนิพพานว่า “ขณฺธปรินิพฺพานเหตุตาย ขณฺธสงฺขาต อุปาทิเสเสน วิรหิตตตา อนุปาติเสสา, ทฺวิธา นิพฺพานธาตุภาวโต” (2542, น.120) แปลว่า ชื่อว่า อนุปาติเสส นิพพาน เพราะไม่มีเศษแห่งอุปาทานยึดได้ กล่าวคือ ขั้น 5 เพราะเหตุแห่งขั้น 5 ปรินิพพาน โดยที่นิพพานโดย 2 ส่วนคือ กิเลสและขั้น 5 หมายถึงกิเลสดับและขั้น 5 ดับ

การตีความนิพพานที่สูญสิ้น ดับสิ้นจากสังขารโลกทั้งปวง ในคัมภีร์พระพุทธ

ศาสนาเถรวาทเรียกว่า อนุปาติเสสนิพพาน คือ การที่บุคคลทำลายกิเลสทั้งหมดให้สิ้นไป จากจิตสันดานจนจิตบริสุทธิ์ (สุทธิ) ที่เรียกว่า อรหัต และพระอรหันต์นั้นนั่นเอง ชั้น 5 ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณดับพร้อมกัน แล้วไม่เกิดอีกต่อไป เป็นการนิพพาน 2 ประการ คือ กิเลสปรินิพพานและชั้นธปรินิพพาน พร้อมกันทีเดียว เป็นคติสุดท้ายของ พระอรหันต์หลังสิ้นชีวิตแล้ว

3) การตีความนิพพานโดยอุปมา

นิพพานเป็นโลกุตตระ แปลว่า พ้นจากโลก นิพพานจึงไม่สามารถอธิบายด้วย สิ่งใด ๆ ในโลกนี้ได้ พระบรมศาสดาจึงพยายามสื่อให้มนุษย์ได้ทราบด้วยวิธีการต่าง ๆ หนึ่งใน นั้นคือการอุปมานิพพาน การอุปมาที่ชัดเจนที่สุดมี 3 เรื่อง คือ (1) จิตผู้สัมผัสนิพพานเปรียบ ดังหยาดน้ำบนใบบัว (2) เมล็ดพันธุ์ผักกาดไม่ติดปลายเหล็กแหลม (3) เปลวประทีปดับ หหมด ทั้งเปลวประทีป ไช และไส้

(1) จิตผู้สัมผัสนิพพานเปรียบดังหยาดน้ำบนใบบัว

บุคคลผู้เป็นพระอรหันต์นั้นไม่ติด คือ ไม่ติดแน่น ไม่ติดพันได้แก่ เป็นผู้ไม่ติด แล้ว ไม่ติดแน่นแล้ว ไม่ติดพันแล้ว ออกแล้ว สลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้วไม่เกี่ยวข้องแล้วกับ กิเลสเหล่านั้น มีใจเป็นอิสระอยู่ เหมือนหยาดน้ำไม่ติดอยู่บนใบบัว ฉะนั้น พระผู้มีพระภาค ตรัสว่า มณีไม่ติดพันในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยินและอารมณ์ที่รับรู้เหมือนหยาดน้ำไม่ติดบนใบ บัว ฉะนั้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 29 ข้อ 46-47: 164)

(2) เมล็ดพันธุ์ผักกาดไม่ติดปลายเหล็กแหลม

ชั้นทั้งหลายถึงการทรงตัวอยู่ไม่ได้แตกไปแล้วกองชั้นธในอนาคตก็นิไม่มี ส่วนชั้นที่เกิดแล้วในปัจจุบันก็ดำรงอยู่เหมือนเมล็ดผักกาดบนปลายเหล็กแหลม ฉะนั้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 29 ข้อ 10: 52) จิตของพระอรหันต์เปรียบดังเหล็กแหลม ส่วน อารมณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบ ประจุดังเมล็ดผักกาด เมื่อเอาเมล็ดผักกาดวางบนปลายเหล็ก แหลม เมล็ดผักกาดได้โอกาสเพียงสัมผัสปลายยอดเหล็กแหลมเท่านั้น ย่อมกลิ้งตกทันที ฉันทิ จิต

(3) เปลวประทีปดับ

พระพุทธองค์ตรัสอุปมาอนุปาติเสสนิพพาน ประดุจดั่งเปลวประทีปดับลง ว่า พระชินาสพเหล่าใดสิ้นภพเก่าแล้ว ไม่มีการเกิดใหม่ทั้งมีจิตเบื้องหน่ายในภพที่จะเกิดต่อไป ท่านเหล่านั้นชื่อว่า มีพิษสิ้นแล้ว ไม่มีฉันทะงอกขึ้น เป็นปราชญ์ย่อมดับสนิทเหมือนประทีป ดวงนี้ดับไป นี่เป็นรัตนอันประณีตในพระสงฆ์ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 25 ข้อ 13: 15) หมายความว่า เมื่อเปลวประทีปดับลง ย่อมหมดทั้งไขและไส้เทียน เมื่อพระอรหันต์เสียชีวิต

จิตและรูปร่างย่อมดับลง ไม่มีเกิดในภพภูมิ อีกต่อไป

การอุปมาทั้ง 3 ประการนี้ เป็นการตีความสภาวะแห่งนิพพานได้ด้วยเช่นกัน การอุปมาน้ำบนใบบัวและเมล็ดพันธุ์ผักกาดปลายเหล็กแหลม คือ สอุปาทิเสสนิพพาน ส่วนเปลวแห่งประทีปที่ดับ คือ อนุปาทิเสสนิพพาน จากการอุปมาทั้ง 3 ประการนี้ ทำให้มนุษย์ปุถุชนตีความสภาวะแห่งนิพพานได้ใกล้เคียงที่สุดแม้ภาวะจิตไม่สามารถถึงหรือสัมผัสนิพพานได้

อภิปรายผล

สภาวะแห่งนิพพานอันเป็นโลกุตระนั้น แท้ที่จริงแล้วไม่สามารถอธิบายด้วยสภาวะใดๆ ทั้งสิ้นที่มีอยู่ในโลกนี้ พระองค์จึงตรัสหลังจากตรัสรู้ครั้งสมัยก่อนจะโปรดสอนสรรพสัตว์ว่า ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะ นิโรธ คือ การดับไปแห่งกิเลส ตัณหาอย่างยั่งยืน ไม่เกิดอีกต่อไป ขณะตรัสรู้พระองค์เรียกว่า นิโรธ ต่อมาเรียกว่า นิพพาน อสังขตะ และคำอื่น ๆ อีกจำนวนมาก ที่เป็นเช่นนี้เข้าใจว่า ต้องการสื่อสารกับผู้ฟังในท้องถิ่นนั้น ๆ ให้เข้าใจและปฏิบัติตามเพื่อให้เข้าถึงภาวะพ้นทุกข์อย่างยั่งยืน คือ สอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสสนิพพาน กระบวนการที่เข้าถึงนิพพาน เรียกว่า สันติบาท เป็นไปเพื่อบรรลुความสงบระงับกิเลส ความแจ่มแจ้งของจิต สันติบาทนั้นได้แก่ สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 อริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสหมวดธรรมเหล่านี้ว่า โพธิปักขิยธรรม ธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งการตรัสรู้พระนิพพาน หมวดใดหมวดหนึ่ง ที่จะเหมาะสมแก่จริตของผู้ปฏิบัติ เมื่อบรรลุถึงสันติบาทแล้ว มรรค ผล นิพพาน ก็เป็นเรื่องเดียวกันภาษาบาลีว่า อาโลโก ญาณ จักขุ นิพพาน อังกฤษว่า Enlightenment นิพพานพรมีสภาพให้ปุถุชนรู้ได้ด้วยบทพยัญชนะ อักขระ ชื่อ ไวยากรณ์ต่าง ๆ อันประกอบด้วย กาล เวลา สถานที่ บุคคล อุปมา มาเกี่ยวข้องเพื่อให้ปุถุชนหาแนวทางที่เหมาะสมกับจิตอันจะนำไปสู่ความเข้าใจหลักแห่งบรมธรรม คือการไม่เกิดแห่งทุกข์อีกต่อไป แต่พอถึงกาลเวลาผ่านไป 2,500 กว่าปี นิพพานอันเป็นอุดมธรรมอาจผิดเพี้ยนไปจากพุทธประสงค์ จึงต้องอาศัยการตีความจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาในระดับปฐมภูมิ และทุติยภูมิมาช่วยในการไขรหัสเข้าไปสู่ความจริงที่พระพุทธเจ้าประสงค์จะให้ถึงเป้าหมายนั้นอย่างถูกต้องที่สุด

สรุป

ชื่อหรือไวยากรณ์ของนิพพานที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถาและคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทนั้นมีจำนวนมาก บท แต่ที่ใช้ในพระไตรปิฎกจำนวนมาก ได้แก่ นิโรธ แปลว่า ดับทุกข์ นิพพาน แปลว่า ไม่มีเครื่องผูกมัด อสังขตะ ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง นิพพานเมื่อ

ว่าโดยสภาวะ 2 ประเภท คือ สอุปาทิเสสนิพพาน กิเลสตายแต่ชีวิตยังไม่ตาย และ อนุปาทิเสสนิพพาน กิเลสตายและชีวิตตาย สมัยปัจจุบันการจะเข้าถึงนิพพานตามพุทธประสงค์ต้องอาศัยศาสตร์แห่งการตีความมาช่วย การตีความนิพพานในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทสรุปโดยย่อแล้วมี 3 ประการ คือ (1) โดยพยัญชนะ (2) โดยสภาวะ (3) โดยอุปมา กล่าวเปรียบเทียบสภาพแห่งนิพพาน แท้จริงนิพพานเป็นโลกุตตระไม่สามารถอธิบายด้วยภาษาโลกได้ พระพุทธเจ้าจึงพยายามอธิบายได้ด้วยภาษาแห่งโลกียะ อันเป็นกุศโลบายให้สรรพสัตว์เข้าไปสู่โลกุตระคือนิพพาน

บรรณานุกรม

- กัจจายนเถระ. (2536). **คัมภีร์ปทฺฐปฺปติแปลและอธิบาย**. กรุงเทพมหานคร: อูษาการพิมพ์.
- คันถรจนางาจารย์เถระ. (2552). **สัมภารวินายก**. กรุงเทพมหานคร: ส.ธรรมภักดี.
- นวิมลเถโร. (2542). **อภิธรรมตถสงคหฎีกา**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2538). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2541). **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม.
- _____. 2542. **กรณีธรรมกาย**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสารจำกัด.
- _____. (2554). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- _____. (2555). **พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร**. กรุงเทพมหานคร : คิงออฟแอนด์เวอร์ไทซิง.
- พระมหากัจจายนเถระ. (2550). **เนตติปกรณ์. พระคันธสารากิวงศ์ แปลและอธิบาย**. กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์.
- พุทธโฆสมหาเถระ. (2539). **วิสุทธิมคคปกรณ์ (ปจโม ภาโค)**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พุทธทาส อินทปญโญ. (2553). **เทศนาชุดสุดท้ายของพุทธทาส : หัวใจนิพพาน**. กรุงเทพมหานคร: ฐานการพิมพ์.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2545), **พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาเดปีฎก 2500**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- โมคคัลลานเถระ. (2550). **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. พระมหาสมปอง มุทีโต แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- โมคคัลลานเถระ. (2536). **พระคัมภีร์อภิธานปทีปิกา**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- หลวงเทพดรุณานุศิษย์. (2550). **ธาตุปทีปิกา**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- อัครวังสเถระ. (2546). **ธาตุมาลา**. กรุงเทพมหานคร: สิริมงคลาจารย์โย (2535). **มงคลตฤทธีปนี (หุติโย ภาโค)**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- สุมาลี มหณรงค์ชัย. (2546). **อินดู-พุทธ จุดยืนที่แตกต่างกัน**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม.